

СУТНІСТЬ

ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РІВНІ

С. Ф. Хопта

здобувач кафедри теорії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Сучасні погляди про сутність та природу професійної правосвідомості судді характеризуються достатньою розрізненістю, понятійно-категоріальною неоднозначністю та механічним запозиченням знань про свідомість і правосвідомість, заснованих переважно на матеріалістичному розумінні проблем юридичної науки, пов'язаних з перебільшенням ролі і значення економічних відносин для інших сфер суспільного життя. Ці обставини значною мірою обумовлені відсутністю детально розробленої методології пізнання теоретичного аспекту сутності професійної правосвідомості судді, її змісту, структури, рівнів і функцій, а також прикладного аспекту – механізму формування правосвідомості судді з урахуванням її специфіки та призначення. Професійна правосвідомість судді має властивості динамічності, вона постійно змінюється і вдосконалюється під впливом соціально-правової дій-

сності. У зв'язку з цим необхідно розглянути методологічні підходи щодо вивчення досліджуваного феномену, які, на нашу думку, є найбільш актуальними і суттєво впливають на зміст діяльності у сфері пізнання цього елементу соціально-правової дійсності.

Над проблематикою різноаспектного вивчення феномену правосвідомості (як на загальнотеоретичному рівні, так і стосовно окремих соціальних і професійних груп) працювали представники різних галузей юридичної науки, серед яких можна виокремити праці С. Алексєєва, М. Байтіна, П. Баранова, Е. Воловика, В. Воронкової, А. Гращева, В. Жадька, В. Калінського, С. Кудрявцева, Л. Кривеги, Н. Лівшица, Н. Соколова, В. Тарана, В. Туманова. У працях саме цих авторів обґрунтовується найбільш точно визначення професійної правосвідомості як сфери суспільної свідомості, що відображає правову дійсність

у формі юридичних знань і оціночних відносин до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку (діяльність) людей у юридично значимих ситуаціях [1, с. 32-35].

Філософсько-світоглядне розуміння правосвідомості судді розглядається під кутом формування, регулювання, проектування загальнообов'язкових забезпечених нормативів соціального існування. Воно є відображенням юридичного буття, однією з форм реалізації та відтворенням системи офіційного права і правопорядку, «провідником» встановлених державою нормативних принципів та приписів.

Цьому філософсько-світоглядному розумінню протистоять природно-правова та соціологічна інтерпретації правосвідомості, що розглядаються крізь призму культури виразу, націленої на знаходження правильної репрезен-

тативної форми, яка відповідає цьому змісту. Філософсько-правовий аналіз пов'язаний з досягненням і змістовним конструюванням ідеї права, його глибинних першоснов і конструюючих цілей, реалізуючи політико-деонтологічне трактування правосвідомості. Сутність правосвідомості судді у цій перспективі полягає у своєрідному налаштуванні на природне право, «абсолютні першооснови» буття, панівні цінності епохи, його засвоєння і затвердження у практиці соціальних спільнот і державних установ, власній поведінці суб'єкта. Сутність правосвідомості судді полягає у свідомості особи, розумінні та відчутті себе і світу через належні прийоми, вищі імперативи (релігійні, етичні, ідеологічні) і спрямована на критичність та корективність; організує і контролює сприйняття існуючих норм законності і правопорядку.

До аналізу категорії правосвідомість належить вивчення полярно різних підходів до розуміння права:

по-перше, з точки зору природно-правової концепції, де право розглядається як об'єктивно існуюче і таке, що виходить з природи людини і її уявлень про розумне, добре і справедливе. Природно-правова доктрина ототожнює право і правосвідомість. На думку М. І. Байтіна, природне право «є мораллю, правосвідомістю, демократичним спрямуванням» [2, с. 20], тобто духовною передумовою права;

по-друге, з позиції нормативного підходу, яким право розглядається як сукупність норм, що володіють системою властивостей і ознак (формальною визначеністю, державною забезпеченістю, загальнообов'язковістю), як інституційне явище, інструмент соціального регулювання і впливу зі своїми специфічними юридичними закономірностями. Нормативний підхід до права ототожнює право і закон, ставлячи право у залежність від держави,

зводить «правосвідомість» до розумової діяльності, спрямованої на побудову конструкцій за допомогою норм повинності, і ці конструкції, за теорією Г. Кельзена, не мають нічого спільного з реальними процесами життя; вони виступають як нормологічні об'єкти. Правосвідомість і правова наука – нормативні сфери, де не повинні ставитися питання про цілі людської поведінки, сенс буття і людські цінності [3, с. 20].

Недоліки і переваги кожного з цих підходів широковідомі. Але для сучасної правової системи України обидві доктрини важливі у поєднанні, що яскраво підтверджено М. І. Байтіним: «Природне право практично нездійсненне без позитивного, а духовна сила і стабільність позитивного права кореняться у природному праві» [4, с. 104].

Філософсько-правовий аналіз правосвідомості судді дає можливість виокремити її серед інших форм суспільної свідомості за такими критеріями:

- 1) відображення явищ суспільного життя крізь призму нормативних понять та категорій;
- 2) залежність від ефективності регулювання життя суспільства правом;
- 3) найбільш яскраве відображення вольового компонента по відношенню до норм права;
- 4) зверненість не лише до чинного позитивного права, а й орієнтованість на майбутнє нормативно ідеального належного [5, с. 201].

Сутність професійної правосвідомості судді на філософському рівні надає можливість:

- дослідити внутрішню складову особистості судді;
- визначити її як відображення юридичного буття, одну із форм реалізації та відображення системи офіційного права, провідника встановлених державою нормативних приписів;
- з'ясувати залежність правосвідомості судді від ефективності

регулювання життя суспільства правом;

- охарактеризувати відображення вольового компонента правосвідомості судді та її орієнтацію не лише на чинне позитивне право, а і майбутнє ідеальне право;

- виокремити правову визначеність цього різновиду професійної свідомості, оскільки вона спрямована на забезпечення права і прав;

- встановити взаємозв'язок та взаємозалежність правосвідомості і таких сутнісних категорій, як право, справедливість, закон, свобода, обов'язок [6, с. 87].

Загалом сучасні дослідники приходять до висновку, що правосвідомості у чистому вигляді не існує, адже її неможливо розділити з мораллю, політичною та іншими видами суспільної свідомості.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує соціологічний підхід до дослідження поставленої проблеми, який є найменш дослідженим. Соціологічний підхід має підвищений науковий і практичний інтерес і тому дозволяє використати професію судді як один з об'єктивних показників стану професійної правосвідомості суддів у суспільстві. Однак у переважній більшості праць із соціології права взагалі відсутні будь-які розділи, присвячені характеристиці суддів як соціально-професійної групи.

У контексті соціологічного підходу у розумінні правосвідомості судді значну роль посідає сама професія судді, яка розглядається у таких основних аспектах:

- по-перше, як об'єктивно обумовлена і соціально фіксована сфера людської діяльності;

- по-друге, як система дій, заснованих на юридичній кваліфікації, що виконуються систематично, врегульованих на законодавчому рівні і таких, що забезпечують суддям відповідні економічний та соціальний статуси;

- по-третє, як сукупність осіб, які здійснюють юридичну діяль-

ність, тобто певна соціально-професійна група.

У контексті цієї проблеми професійна правосвідомість судді може визначатися як процес:

- становлення особистості судді, засвоєння суддею правових цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних суспільству, соціальній спільноті, групі;

- розвиток у судді задатків до адекватної інтеграції у правове поле й культурно-правове середовище;

- власне входження особи у правове поле й культурно-правове середовище у зв'язку з обранням професії судді;

- включення судді до системи правових відносин;

- засвоєння суддею правового досвіду, у процесі якого створюється конкретна правосвідомість судді як суб'єкт права, тобто процес засвоєння певної системи соціально-правових ролей і правової культури.

Безумовно, такі підходи до визначення професійної правосвідомості судді мають сенс у вузьких межах розгляду тієї чи іншої конкретної науки. На нашу думку, з точки зору теорії права, такі підходи не враховують усього комплексу аспектів розуміння професійної правосвідомості судді. Зауважимо, що і особистість (суддя), і суспільство необхідно розглядати як єдність, а саму соціалізацію – як процес взаємоперетворення як суспільства, так і особистості на основі їх прагнення до задоволення своїх потреб у культурному розвитку та правовому вдосконаленні.

У процесі розгляду теоретико-методологічних основ формування правосвідомості у процесі соціалізації судді серед надзвичайно великої кількості теорій і концепцій, особливої уваги заслуговують наступні теоретичні положення й наукові гіпотези:

- визначення дуалістичної суті людської природи як єдності

її біологічного і соціального компонентів (М. Рьюіз, Ч. Меррей, Р. Хернстейн та ін.) [7, с. 96];

- концепція соціальної й діяльної суті людини, її визначення комплексом суспільних відносин (К. Маркс, Ф. Енгельс) [8, с. 96];

- психоаналітична концепція тримірності структури особистості, пов'язана із структурою психіки (З. Фрейд, П. Бергер, Т. Парсонс, Г. Тард) [9, с. 96];

- характеристика соціалізації як процесу передачі соціально-культурного досвіду від покоління до покоління, забезпечення соціальної рівноваги, необхідної умови відтворення суспільного життя (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Спенсер, Р. Лінтон, Дж. Мід, Н. Смелзер) [9, с. 96];

- виокремлення певних соціально-правових інститутів як основних елементів соціалізації, які забезпечують «стилізацію», трансляцію і контроль форм людської поведінки, їх характеристика: сім'ї (Е. Дюркгейм, О. Конт, П. Сорокін), економіки (М. Вебер, К. Маркс, Ф. Енгельс), виховання і освіти (П. Бергер, Т. Лукман), професійного середовища (Е. Дюркгейм, П. Сорокін) [10, с. 87];

- поведінки людини як «суспільно орієнтованих дій», критеріями якої виступають: а) осмислена орієнтованість на чекання; б) цілераціональність; в) суб'єктивно цілеспрямована смислова орієнтація індивідів (М. Вебер); г) основні форми поведінки, притаманні людині: дозволені, необхідні, рекомендовані (П. Сорокін) [70, с. 59-70];

- визначення суперечливого характеру функціонування соціалізаційного процесу як форми і способу соціального розвитку індивіда – регулювання і примушення, обмеження особистісного розвитку (Е. Дюркгейм, З. Фрейд, Е. Фромм) на підставі положень про необхідну взаємообумовленість змісту, засобів, форм, методів соціаліза-

ційного впливу і рівня психофізіологічного розвитку особистості.

Отже, феномен «правосвідомість» цікавить як учених-правників, так і соціологів. Однак підходи до його вивчення є дещо різними. Юридичні праці більш зосереджені на визначенні самого поняття правосвідомості, тих явищ, що формують її природу, та факторів, що впливають на її зміни. Натомість дослідники-соціологи більше уваги зосереджують на вивченні ціннісно-нормативної природи правосвідомості і дослідження її соціокультурного аспекту.

Правосвідомість як найбільш загальна категорія, що відображає ставлення осіб до всього конгломерату правових явищ, розподіляється на безліч складових частин, які, залежно від підстави, можуть бути класифіковані найрізноманітнішим чином. Виокремлення професійної правосвідомості судді у самостійну групу характеризується істотними відмінностями і специфічними рисами, оскільки рефлексуючі елементи правової дійсності у свідомості судді нерозривно пов'язані з особистістю і свідомістю останнього. Іншими словами, правовий припис, що є абстракцією і здатний надавати регулюючого впливу на суспільні відносини виключно у межах своєї реалізації, а здебільшого у такій спеціальній її формі, як правозастосування, яке здійснюється суддями, ототожнюється ними не тільки і не стільки як правовий феномен, а скоріше як їх суб'єктивне волевиявлення. При цьому право перестає існувати для суддів як явище об'єктивного порядку, що вимагає його сприйняття і не допускає довільної інтерпретації, воно трансформується у щось, що піддається впливу суб'єктивної волі, нерозривно з нею пов'язане, а тому розуміється не як соціальна дійсність, а як елемент свідомості і волі особи самого судді.

На основі запропонованих інструментів методології пізнання професійної правосвідомості судді можна виокремити такі її ознаки, як сутнісної категорії права:

по-перше, професійній правосвідомості судді властиві постійні диференціація та інтеграція. Вона є складним та обумовленим різноманітними об'єктивними і суб'єктивними факторами явищем;

по-друге, професійна правосвідомість є базовою категорією,

що визначає мету і зміст процесу професіоналізації;

по-третє, професійна правосвідомість як динамічне та індивідуальне явище не є передбачувано статичною формою відображення навколишньої дійсності. Вона є складним процесом правового сприйняття, відображення, осмислення і вираження соціально-правової реальності на тлі динамічно змінюючих її елементів;

по-четверте, завдяки елементам правосвідомості (сприйняття, відображення, осмислення) формують-

ся уявлення про ідеали, на основі яких формулюються принципи, які є основоположними принципами соціального регулювання, що містить конкретні норми поведінки.

Сутнісні властивості професійної правосвідомості судді відображаються через її диференціацію та інтеграцію; залежність від об'єктивних та суб'єктивних факторів; професійність; динамічність; засіб відображення осмислення виразу соціально-правової реальності; уявлення про ідеальне та реальне права. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Нерсесянц В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц // – М. : Норма-ИНФРАМ, 2005.
2. Байтин М. И. О современном нормативном понимании права / М. И. Байтин // Журнал Российского права. – 1999. – №1.
3. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 3-16.
4. Байтин М. И. Сущность права: (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). – Саратов, 2001. – 284 с.
5. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; За заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002.
6. Малинова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике). – Екатеринбург, 1995. – 298 с.
7. Шевченко И. В. Правовая социализация и правосознание молодежи: проблемы теоретического осмысления [Электронный ресурс] / И. В. Шевченко // Общество и право. – 2011. – № 2. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-sotsializatsiya-i-pravosoznanie-molodezhi-problemy-teoreticheskogo-osmysleniya#ixzz3tSVEot2h>
8. Жодле Д. Социальное представление: феномены, концепт и теория / Д. Жодле // Социальная психология / Под ред. С. Московичи. – М., СПб., Питер, 2007. – С. 372-394.
9. Парсонс Т. Система современных обществ [Электронный ресурс] / Т. Парсонс. – М., 1998. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Parsons/01.php
10. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. – М., 1998. – 297 с.
11. Суслов В. А. Структура правосознания / В. А. Суслов // Правоведение. – 1997. – № 2. – С. 87.